

Család versus népesség

Reflexiók Melegh Attila írására

Adamik Mária

Elfogadom Melegh Attila írásának központi állítását, miszerint a század eleji amerikai népesedéspolitikai viták sikeresen emelődtek át „globális” szintre és izmosodtak meg – a family planning industry dollármilliárdjaival – immáron globális népesedéspolitikai diskurzusként. Saját szememmel is láttam egy afrikai országban ezt az üzemet működés közben. Azt is elfogadom, hogy a diskurzuselemek a Kelet–Nyugat kettősséget a történeti fejlődés teleológiai rendjeként való értelmezéssel szárnyalnak együtt, és majd annak mintázataként ágyazódnak be. Az átemelés vagy kapcsolódás azonban nem mechanikus, a beágyazódásnak is vannak feltételei, amit éppúgy érdemes vizsgálni, miképpen az irányzatokat útjára bocsátó forrást, körülményeket, tudományt és hatalmat.

Az előbbi kijelentés alátámasztására hozok most egy mai magyarországi példát.

Szerintem szociális szempontból erősen megkérdőjelezhető az a gyakorlat – és e gyakorlat reflektálatlan elméleti előfeltevései –, amellyel régi és új szolgáltató intézmények, egyetemi szociális szakképzések, kötőjeles politikák, kutatások a korábbiakhoz képest is egyre elszántabban a gyerekekre fókuszálnak. Nevelési tanácsadók, családsegítő szolgálatok után/mellett az alapellátásba beillesztett gyermekjóléti szolgálatok, családvédelmi (valójában magzatvédelmi) szolgálatok, vagy a gyermekjogok hangsúlyozása, a gyerekek helyzetére koncentráló családszociológia, a kizárólag a gyerekek védelme szempontjából megfogalmazott családpolitikai koncepció, a gyermekszegénység kutatása éppen ellenkező irányú elmozdulást jelez, mint amit 1989 után az önbecsülését visszaigénylő társadalom felnőtt tagjaitól várnánk. Akiknek élete, életminősége immáron saját jogon is és nem csupán egy gyerek (szülője) jogán érték.

Minden tapasztalatom ellentmond annak a nem ártatlan előfeltevésnek, hogy a gyerekek önmagában, anyjától/apjától elkülönítve lenne vizsgálandó és kezelendő „egység”, az állami gondoskodás kizárólagos alanya. Annak érdekében, hogy mégis az legyen, lesznek individuális jogai, melyekhez hasonló jogok azonban anyját/apját nem illetik meg. Minden családszociológiai alapismeretet felülírva feltételezik, hogy a gyerek életminősége még megfelelő lehet ott és akkor, ahol és amikor az anyjáié, apjáié igen rossz. A szociális szakma nem veszi észre, hogy éppen egy ilyen helyzet és értelmezés fenntarthatósága érdekében válnak szolgáltató intézményei hatósággá. A beszédmód egésze (fogalmi, kutatási kérdései, az oktatás tantárgyai) oly módon löki az elidegenedett – a hatalom által érdektelennek tekintett – emberi viszonyok feltevése/elfogadása irányába a segítő szakembert is, ahonnan majd aligha vezet vissza út. Beláthatatlan távolságba került egy olyan humányszolgáltatási rendszernek még csak a gondolata is, ami a

családon belüli kapcsolatok valamennyi érintettjét bevonva erősítené meg azt, ahelyett, hogy a népesedési kérdés nézőpontját érvényesítve nyilvánvalóan reménytelen küzdelmet folytatna csak a gyerek érdekében.

Ezen a ponton egy vitában nem véletlenül hangsúlyozta Bodnár Judit szociológus, hogy ez a jelenség, különösen a gyermekszegénység vizsgálata egy olyan USA-ban preferált közelítés vagy problémadefiníció, ami éppen amiatt terjedhetett tovább más kontinensekre is, mert jól helyettesített egy korábbi, a társadalmi egyenlőségre vonatkozó, ám ma már nem szalonképes kérdésfeltevést. Ráadásul nagyon humanisztikus benyomást kelt és népszerű is lehet, csakúgy, mint a gyerekek és kutyák filmbéli szerepeltetése.

Kutatási eredményeim azonban azt mutatják, hogy a család kontextusától megfosztott gyermekközpontúsághoz nem önmagában egy amerikai „irányzat” átvétele vezetett, hanem ugyanez kínálkozott az államszocialista előzmények alapján folytatásként is. A hatvanas évek közepére kiderül, hogy nemcsak a nyilvánvalóan megváltozott nő-férfi kapcsolatok vizsgálatára, hanem az előbbivel együtt változó család belső viszonyainak megértésére sincs használható új elmélet és fogalomrendszer. A helyettük kínálkozó funkcionalista nemi szerepelmélet, a gyes bevezetése egy olyan beszédmódot és politikát rögzít, amiben egy immáron véglegesen az államéval azonosuló demográfiai nézőpontból fogalmazódnak meg a kérdések és a válaszok is. A család intézménye valójában érdektelen, a fogalom is csupán a problematikus nő-férfi relációk szemantikai elhantolását jelenti. Minden válsága ellenére a leghasznosabb intézmény marad, a társadalmi feszültségek olyan gyűjtőtartálya, ami a feszültségeket a „családban”, mint egy fekete dobozban, örökre ott is tartja.

A család nem emberi életek színtere, melynek igényeihez a társadalmi fejlődés lépéseit a politikai hatalomnak is igazítani kellene, hanem pusztán a biológiai reprodukció, a gyerektermelés eszköze. A demográfia beépülése a modern kori hatalomba tehát párhuzamosan történhet meg a család eszközszerepre való redukálásával. A makropolitikai nézőpont (és az ezzel járó metodológiai kollektívizmus, a normákra vonatkozó konszenzust nélkülözni képes, ám az individuumot kényszeríteni bíró hatalom az előbbieket megtestesítő demográfiai szótárral) ugyanis csak akkor válhat domináns diskurzus konstituálójává, ha előbb kizáródik minden mikroszintű individuális ellenállás, a felnőtt családtagoké, különösen a nőké (és a determinisztikus metodológiai holizmust már esélye sincs korrigálni a metodológiai individualizmus szempontjainak).

Az államszocializmus évtizedeiben azzal, hogy a családszociológia a folyamatok megértésével adós maradt, esélye sem volt az uralkodóvá váló népesedéspolitikai megfontolásokat korrigálni. E tekintetben, ahogyan ezt másutt leírtam, a hazai diskurzus kialakulásában a demográfiának nagy felelőssége volt, ma pedig szinte kizárólagos, noha a szerző ennek firtatásától tartózkodik.

Ám azt a fejleményt, hogy a család mint a hatalommal szembeni lehetséges ellenállási pont felszámolódik, egy másik Foucault-szöveg tanulsága szerint nem az államszocializmus produkálta először. Elnézést kérek, ha ez a tény egy történésznek közhely, én most Melegh Attila írásának köszönhetem, hogy a szöveg számomra egy új horizontot nyitott, amiben elégtelennek és ideológiai indíttatásúnak tűnik az az álláspont, hogy a család intézményét az államszocializmus zilálta volna szét. Foucault alapján azt mondhatnánk, hogy egy történeti trend sajátos feltételek között valósult meg, és Európa-szerzte az individuum, a család ellenállásának megtörésével járhatott együtt.

Foucault szerint a család eszközzé válása már 18. századi jelenség, és nyilván euró-

pai, nem pedig amerikai fejlemény, ami a „kormányozhatóság” érdekében megy végbe. A kormányzás művészetének fellendüléséhez már más kell, mint a „családra összpontosító ökonómia”; a népesség problematikája.

A népesség perspektívája, a népességre jellemző jelenségek realitása lehetővé teszi a családi modelltől való eltérést és az ökonómia fogalmának valami másra való összpontosítását. [...] a statisztika fölfedezi, apránként kimutatja, hogy a népességnek sajátos szabályszerűségei vannak [...], és e jelenségek nem redukálhatók a családnál tapasztalt jelenségekre.[...]

A család, mint a kormányzás modellje, el fog tűnni, néhány, a morállal és a vallással foglalkozó töredékes témát leszámítva. [...] Tehát nem modell többé, hanem szegmentum, kiemelt fontosságú szegmentum, mert csak a családon keresztül lehet eljutni olyan, a népességen belül található tényezőkhöz, mint a szexuális viselkedés, a demográfia, a gyermekek száma, vagy a fogyasztás. A család a modelltől eszköz lesz, a népesség kormányzásának kivételes eszköze... A családnak ez a helyváltoztatása a modell szintjéről az eszköz szintjére teljességgel alapvető. És a család valóban a 18. század közepétől jelenik meg ebben az eszközszerepben a népességhez képest...” (Foucault 1998: 118–119).*

Az persze még szorosan a tárgyhoz tartozna, noha nem fér bele e rövid észrevétel kereteibe, hogy ami a kormányozhatóság érdekében Foucault szerint a „családon keresztül” való eljutást igényli bizonyos tényezők felé, az valójában mindig a nőknél „keresztül” való eljutást jelenti. Ezt jelentette a magyarországi Ratkó-korszak pronatalista beavatkozása során, és ezt egy ghánai kisluban is, ahol az antinatalista beavatkozást valóban amerikai alapítványok forszírozták és finanszírozták. A beavatkozás Magyarországon eredményesen, Accra mellett eredménytelenül zajlott, a különböző célokban és távoli kultúrákban mégis fellelhető lenne egy hasonló, de rejtőzködő elem. A hatalom beavatkozási lehetőségeit (egyúttal a diskurzus erőterét, terjedelmét) – akár pro-, akár antinatalista – minden esetben befolyásolhatja, hogy a mindig jelöletlen pozícióban hagyott férfiak habitusa (abban szexuális viselkedése) inkább a hatalom irányában mutat affinitást, vagy erősebben a nőtársával szövetséget. (Ez a döntés pedig – ami sosem egyszerűen individuális és szándékolt, vagy célracionális cselekvés – majd mégis megszabja a nő-férfi viszony minőségét, ekképpen körkörösén a külső nyomásokkal szembeni ellenállási, a gyerek vállalása szempontjából pedig teherbírási képességét, de ez a kérdés ismét csak messzire vezetne.) Ezt a mikroszintű megközelítést leginkább azért ajánlom Melegh Attila számára is megfontolandónak, mert előbb-utóbb nehézségekhez vezethet az elemzéseiben egy olyan nézőponttal való azonosulás (megismerési pozíció felvétele), ami egyidejűleg kritikája tárgyát is képezné.

Egy utolsó megjegyzést a „korábbi időszak magyarországi népesedéspolitikai diskurzusai” kapcsán teszek még, s itt kapcsolódom a népesedéspolitikai diskurzusok rasszizmusra vonatkozó dilemmáinak hazai előzményeihez. A szerző itt nem pontosítja, hogy a mai fejlemények láttán felmerülő jogos aggodalmait mely korszakhoz képest veti fel.

Ha már nem Illyés szociográfiai munkálkodásának idejére, hanem az általam gyesisdiskurzusnak nevezett, beérett állami és demográfiaiban is megtestesülő pronatalista érvelések és politikák fonadékára figyelünk 1967 után, akkor a nők bűnbakként való

* Foucault, Michel (1998): A kormányozhatóság. In *A fantasztikus könyvtár* – válogatott tanulmányok, előadások és interjúk, 106–124. Budapest: Pallas Stúdió.

megnevezésén túl az idő tájt kezdődik meg a női identitás társadalmiréteg-hovatartozás szerinti széthasogatása. Ez pedig elsődlegesen az anyasági ellátások univerzális jellegének megszüntetése révén volt elérhető. Az 1985-ben bevezetett gyed ugyanarra az élethelyzetre válaszoló ellátási forma, mint az 1967-es gyes: az anya kivonul a munkaerőpiacról, hogy a gyermekét otthon nevelhesse. Csakhogy a magasabb ellátási színvonalat nyújtó gyed a hozzájutás kritériumai alapján nem volt elérhető az alsóbb rétegek számára, a cigány anyáknak például biztosan nem.

A korabeli viták tanulságai szerint ezt a szempontot nem is nagyon rejtették véka alá. Pronatalista népesedéspolitika volt, csak hát a gyest igénybe vevő nők iskolázottsági mutatói láttán a „minőségi” szelekció reményében az.

1989 után az első kormány által bevezetett gyet (gyermeknevelési támogatás, három gyerek esetén, a legkisebb nyolcéves koráig) főállású anyaság, amit azonban különös módon az a szocialista-liberális második sem vont vissza, amelyik viszont megszüntette a gyedet, hogy aztán a harmadik kormány ismét visszaállítsa azt. Egy és ugyanazon, a társadalombiztosítás nyelvén: „kockázat”, immáron három ellátási formával. És akkor még bele sem merünk gondolni az új abortusztörvény állami-hatósági képviselőinek ráhatása révén kikényszerítendő szülésekre, az örökbe adandó gyerekek piacára, a béranyaság kérdésére, a minden nyilvános kontrollt nélkülöző genetikai kísérletezésekre.

Pedig a piacok és kísérletek szereplői réteghelyzetének elemzéséből igen beszédes történetet kerekedhetne ki. Melegh Attilát is megerősíthetné abban, hogy jó nyomon jár.